

*Значення Міланського едикту 313 року
в історії християнської Церкви та європейської культури
(до 1710-річчя видання)*

IV століття вважається часом кардинальних змін у становищі християнства в Римській імперії і водночас можна говорити, що саме із цими змінами пов'язаний початок формування єдиної європейської цивілізації, об'єднаної загальним релігійним світоглядом. Почалося IV століття з наймасштабнішого і найжорстокішого гоніння на християн (303–313), що ввійшло в історію як «Велике гоніння», а в останньому його десятилітті, законами 391–392 років імператора Феодосія I, християнство вже стало єдиною офіційною релігією імперії¹.

¹ Утім, сучасні дослідники вказують на те, що складно сказати, наскільки широко застосовувалося обширне законодавство імперії щодо релігійних культів і наскільки вірно воно відображає реальну історію [Errington 1997, р. 398]. Від загальної чисельності населення християни, як і на початку століття, не становили більшості (оцінки варіюються від 15–20 %

Ключовою подією цього переломного століття європейської історії є постанова, яка увійшла в історію під назвою «Міланський едикт» 313 року. Він знаменував собою апофеоз римського лібералізму і став прообразом усіх декларацій про віротерпимість Нового часу [Мелер 2012–2013, с. 65].

Поява едикту сталася на тлі серії збройних конфліктів, які відбувалися між різними угрупованнями співправителів (августів і цезарів) та узурпаторів у Римській імперії протягом 306–324 років (т. зв. «громадянські війни Тетрархії»). У 293 році Діоклетіан розділив імперію на чотири частини і встановив тетрархію, при якій кожні 20 років двох старших імператорів – августів – повинні були змінювати молодші – цезарі. Добровільно залишивши владу у визначений термін, Діоклетіан спровокував неминучу війну інших тетрархів, що призвела до того, що вже через рік імперію ділили між собою шість претендентів. При цьому під час цієї громадянської війни гоніння на християн, започатковані Діоклетіаном, не припинялися жодним із претендентів на підвладних їм територіях [Euseb. Hist. Eccl. VIII. 15], окрім одного – Константина², якому згодом й судилося вийти переможцем у цій серії конфліктів.

У 308 році в місті Карнунтумі (у сучасній Австрії) відбувся з'їзд усіх тетрархів, які змогли домовитися й поділити між собою імперію, чим тільки закріпили її подальший розпад. 30 квітня 311 року керуючий східною частиною Римської імперії в Нікомедії тетрарх Галерій, зять і наступник Діоклетіана, колишній головний ідеолог його антихристиянської політики, смертельно захворів і вирішив замиритися з «Богом християн», видавши т. зв. «Нікомедійський едикт»³, який легалізував християнство в імперії, імпліцитно надаючи йому статус

[Brown 2012, р. XXXII] до близько 50 % [Stark 1996, р. 5]). У свою чергу влада на місцях, як і раніше, складалася в основному з язичників і неохоче вводила антиязичницькі закони [Brown 2012, р. 639]. Загалом у Римській імперії в IV столітті існувала велика різноманітність культур та релігійних практик, і всі вони, як правило, співіснували без інцидентів [Kahlos 2019, р. 3].

² У деяких дослідженнях наводиться інформація про те, що ще 306 року Константин наказав повернути християнам у підвладних йому Британії та Галлії власність, конфісковану в них під час Великого гоніння 303–305 років [Constantine I 1987, р. 70], але це суперечить свідченням про релігійну толерантність його батька й попередника Констанція Хлора [Eutrop. Breviar. X. 1; Euseb. Hist. Eccl. VIII. 13], який навряд чи взагалі проводив репресії проти християн. Фахівці звертають увагу також, що це не знаходить підтвердження в джерелах [Казаков 2002, с. 134].

³ Текст едикту Галерія зберігся в повному варіанті (грецькою) у Євсевія [Euseb. Hist. Eccl. VIII. 17] і в скороченому (латиною) у Лактанція [Lact. De mort. 34].

дозволеної релігії (*religio licita*). Основним наслідком едикту було те, що із в'язниць було звільнено багато християн [Lact. *De mort.* 35] і гоніння було припинено. Утім, на сході терпимість щодо християн тривала лише близько пів року, після чого гоніння відновив Максимін Даза, який тут правив [Keresztes 1989, с. 112]. Невдовзі після видання едикту Галерій помер, і в імперії знову стався розподіл влади між чотирма правителями: східні провінції залишалися під контролем Максиміна Дазі, дунайські – Ліцинія, Британія та Галлія – Константина, Італія та Африка – Максенція, і, таким чином, виникли реальні передумови для встановлення політичної стабільності. Проте це, навпаки, призвело до остаточного краху Тетрархії.

Незабаром між Максенцієм та Константином відбулася швидкоплинна війна. Джерела зображують Максенція як жорстокого та нещадного тирана, до того ж і язичницькі, і християнські автори в цій оцінці згодні між собою [Euseb. *Hist. Eccl.* VIII. 14; *Vict. Caes.* 40. 24; *Paneg.* 9. 3–4, 14–16. 28; 10. 28; *Zos.* II. 14. 4]. Безумовно, негативне ставлення до Максенція у джерелах походить від офіційної версії переможця, який прагнув очорнити свого переможеного суперника. Утім, у джерелах немає жодного натяку на те, що причини цієї війни могли мати хоч якийсь релігійне підґрунтя. Наприклад, Євсевій зображує Константина ініціатором війни, який прагнув повернути римлянам споконвічну свободу та звільнити з-під влади тирана [Euseb. *Hist. Eccl.* IX. 9; *Vita Const.* 1. 26]. Таким чином, це була боротьба за владу, у якій релігійний фактор не мав вирішального значення.

28 жовтня 312 року Константин досить легко взяв колись неприступний Рим, розбивши Максенція біля Мульвійського (Мільвійського) мосту. З військових міркувань, задуманий при тому становищі полководців і співвідношенні сил, які у них були, похід Константина був авантюрою, що межувала з божевіллям. Перед переможною битвою з Максенцієм, згідно з Лактанцієм та Євсевієм, Константину було видіння – знамення хреста у вигляді хризми (з двох грецьких букв Χ (хі) та Ρ (ро), схрещених між собою) з написом: «Τουτο νικα» («Цим переможеш») [Lact. *De mort.* 44; Euseb. *Vita Const.* I, 28]. Одразу після видіння він увів цей символ у своїх військах і, зрештою, попри перевагу супротивника, здобув перемогу. Саме із

цим видінням традиційно пов'язується навернення Константина в християнство⁴. Із цією перемогою над Максенцієм уся західна частина Римської імперії опинилася під владою Константина.

На цей час останнім реальним конкурентом Константина залишився особистий наступник Галерія – август Ліциній, з яким вони вирішили зустрітися у формальній столиці західної частини імперії (місті Мілані) та обговорити умови поділу імперії, згідно з яким, перший залишається правити Заходом, а другий – Сходом. Саме там у 313 році Константин та Ліциній підписали спільне звернення до намісників провінцій, яке згодом отримало найменування «Міланський едикт» [Міланський едикт 2012–2013, с. 58–59]. Побічно він був спрямований і проти Максиміана Дазі, племінника Галерія, який ще в 310 році за підтримки війська оголосив себе імператором (августом) Сходу [Lact. De mort. 32] і був безпосередньо суперником Ліцинія⁵. Як було зазначено вище, Максимін незабаром після смерті Галерія продовжив гоніння на християн у своїй області⁶. Тепер же Міланським едиктом антихристиянські дії заборонялися, чому мав підкоритися і Максимін [Lact. De mort. 37; Euseb. Hist. Eccl. IX, 9]. Однак невдовзі він розпочав війну проти Ліцинія, і був ним переможений 30 квітня 313 року.

Після цього в імперії встановилася діархія Константина–Ліцинія, яка тривала 11 років, і в обох частинах імперії постанови щодо припинення утисків християн виконували обидва правителі. У 324 році в ході конфлікту, що спалахнув між Константином і Ліцинієм, останній все ж таки вдався до антихристиянських заходів, зокрема, провів «чистку» придворних та армії від християн, закривав та знищував храми [Euseb. Hist. Eccl. X, 8]. Проте невдовзі Ліциній був розгромлений Константином. Останній гонитель християн у Римській імперії втратив життя,

⁴ Нині існує величезний обсяг літератури, присвяченої видінню та наверненню Константина. Щодо його навернення в християнство існують такі підходи: повне заперечення видіння Константина, який був «тверезим» політиком і прагматиком, позбавленим будь-якої екзальтованості; переконаність в істинності відомостей, що наводяться Лактанцієм і Євсевієм, і віра в те, що Константин діяв за вказівкою Бога, будучи переконаним християнином; прагнення пояснити навернення Константина як результат тривалої еволюції, під час якої поєднувалися релігія та політика. Останній підхід є на сьогодні найпоширенішим серед дослідників.

⁵ У зв'язку із цим фактом цікаво відмітити характерне прагнення радянської атеїстичної літератури приписати авторство едикту лише Ліцинію, але ніяк не Константинові [Ранович 1959, с. 445, 447; Голубцова 1967, с. 38–39; ін.].

⁶ Джерела зображують Максиміана вкрай розпусною і дуже жорстокою людиною. Євсевій прямо свідчить, що причиною цього був глибокий алкоголізм [Euseb. Hist. Eccl. VIII, 14].

а Константин встановив єдиновладдя. Ставши повновладним правителем, він продовжив політику Діоклетіана щодо реформування імперії. Дослідники багато які з реформ Константина (адміністративну, військову, податкову та ін.) вважають продовженням або розвитком реформ Діоклетіана. Їх обох характеризують як творців системи домінату (яка за своєю суттю є відкритою формою монархічного правління імператора): Діоклетіана як засновника, Константина як її остаточного оформлювача [Корсунский, Гюнтер 1984, с. 9–18; Федосик 1988, с. 174–175; Джонс 1997, с. 43–74; Казаков 2002, с. 114–119; ін.]. Зрозуміло, при цьому підкреслюється цілком відмінний характер законодавчої діяльності Діоклетіана та Константина щодо християнства. Останній історично вважається першим християнським імператором, який не тільки ініціював еволюцію імперії в християнську державу, але й надав імпульс формуванню християнської культури, яка підготувала ґрунт для зростання візантійської та західноєвропейської культур Середньовіччя [Constantine I].

Законодавча постанова, що відома під назвою «Міланський едикт», не збереглася. Немає її і в Кодексі Феодосія (*Codex Theodosianus*) 438 року, куди ввійшли всі імператорські конституції з часу правління Константина – з 312 року. Проте її зміст наведено в указі Ліцинія, наданому Нікомідійському президи 13 червня 313 року, що його наводить Лактанцій [*Lact. De mort.* 37], та у Євсевія в серії документів, перекладених грецькою з латини, як указ, виданий від імені Константина та Ліцинія [*Euseb. Hist. Eccl.* IX, 9-12]. Але в розповіді про події, що відбувалися після перемоги над Максенцієм, навіть у розповідях про перебування імператорів у Мілані, про едикт в обох авторів не йдеться. На сьогодні більшість дослідників вважає, що едикту як загальноімперського указу не існувало, а були лише певні угоди щодо політики двох імператорів⁷. Проте історіографія не встановила альтернативного позначення «Міланському едикту», і ця назва залишається прийнятною [Potter 2013, p. 148–149], тим паче, що дослідження

⁷ Ця думка існує ще з XIX століття і вперше була висловлена німецьким дослідником Отто Зеєком у 1891 році, але є аргументи ставити її під сумнів. Вони ґрунтуються на різночитаннях у Лактанція та Євсевія, звідки робиться висновок, що останній мав під руками справжній Міланський едикт [Болотов 1910, с. 163; Бриллиантов 1914⁶, с. 1399–1421; Поснов 1991, с. 255–256; ін.].

засвідчили, що імперські послання IV століття поступово набули такої ж сили, як і укази ранніх імперських епох [Odahl 2010, p. 328]⁸.

Міланську угоду між Константином та Ліцинієм слід розуміти як юридичний розвиток статусу християнства, як *religio licita*, який було закладено в едикті Галерія 311 року. Саме в рамках зустрічі два співправителі визначилися з методами застосування цього едикту й надавали інструкції правителям римських провінцій щодо здійснення конкретних заходів задля його реалізації. Розширюючи положення едикту Галерія, який лише терпить християн як необхідне зло, Міланський едикт дарує не лише свободу віросповідання християнам, але й повну свободу (*liberam potestatem*) всьому населенню імперії триматися своєї релігії, а також надає повне та відкрите право вибору між існуючими релігіями [Болотов 1910, с. 162–163]. Едикт Галерія нічого не дав для відновлення конфіскованого майна християн. У Міланському едикті було зроблено вказівки про реституцію церковної власності (місць зборів християн та іншого майна) та виплату компенсацій державою нинішнім власникам. Таким чином, зрештою, Міланський едикт Константина–Ліцинія принципово відрізняється від Нікомедійського едикту Галерія. Міланським едиктом фіксувалися зміни релігійної політики Римської імперії, яка тепер поверталася від конфронтації з християнством до співпраці з ним.

Едикт приніс християнству свободу сповідання, але римське язичництво аж ніяк не втратило свого державного статусу. Досить зазначити, що ще довго Константин і його наступники імператори-християни мали священний титул Великого Понтифіка (*Pontifex maximus*) давньоримської релігії, і лише Граціан у 381 році відмовився від нього, вважаючи його несумісним із християнською вірою [Zos. IV. 36. 1–5]. Набута свобода сповідання християнством ще не означала зрівнювання його в правах з римським язичництвом. Державний статус язичництва надавав масу привілеїв жрецям, храмам та культу загалом. Утім, на підставі

⁸ Загалом причиною дискусії щодо власне існування Міланського едикту значною мірою є термінологічна невизначеність головних джерел – праць Лактанція та Євсевія. До цього слід додати також неминучу невизначеність в еволюції адміністративної документації в період заміни тетрархії новою формою правління, яка ще не склалася. Основний зміст дискусії зводиться до з'ясування того, чи є тексти імператорських постанов, що наводяться Євсевієм і Лактанцієм, копіями Міланського едикту або ж рескриптів Константина та Ліцинія (або лише Ліцинія) [Федосик 2015, с. 40].

Міланського едикту виникали умови зрівнювання в правах християнства з язичництвом. Подальшими зусиллями Константина (і в цьому проявився його талант державного діяча) було створено основи для співіснування християнства з іншими релігіями на рівних умовах і забезпечення підтримки держави Церквою та самими християнами. За майже однотайною думкою дослідників, питання про перемогу християнства – за його внутрішньою силою – над язичництвом було лише питанням часу. Християнство, рано чи пізно, так чи інакше, утвердилося б в імперії, навіть якби Константин свого часу і не виступив його поборником [Бриллиантов 1914^a, с. 26; Judge 2010, р. 4; ін.]. Константин своєю діяльністю, можливо, лише прискорив хід історії, чим назавжди пов'язав своє ім'я з фактом рішучого тріумфу християнської релігії.

Міланський едикт започаткував формування нового типу державно-правового порядку, раніше невідомого греко-римській правовій традиції. Цей порядок виражався у виникненні феномена християнської держави, а також нової пояснювальної моделі правопорядку [Павлов 2015 с. 141]. Саме в цю епоху почалася реформа римського права, що завершилася, врешті-решт, остаточним «перетворенням права римського на право візантійське, базові принципи та окремі положення якого безпосередньо співвідносилися із церковним вченням» [Рудоквас^a]. Новий християнський правовий дискурс був позбавлений пріоритету римського формального статусу цінностей закону та характеризувався пріоритетом морально-християнських змістів над правовою формою.

Це можна проілюструвати прикладом законів, прийнятих у постміланський час. У 315 році встановлюється заборона на таврування обличчя злочинців, засуджених на гладіаторські бої (*in ludum*) або в копальні (*in metallum*) (CTh. IX. 40.2), оскільки людина, відповідно до християнської доктрини, починає розглядатися як створена «за образом небесної краси». Більшість дослідників [Crucifixion; Победоносцев; Рудоквас^b] до цього ж законодавчого акта відносять скасування страти розп'яттям, мотивувальна частина якого також продиктована християнським поглядом на природу людини [Vict. Caes. 41, 4].

Законом 318 року у сфері сімейного права скасовується давньоримське право «*patria potestas*» (влада домоволодаря), зокрема, скасовується старовинне право

батька розпоряджатися життям дітей (CTh. XV. 1). Указом 320 року одруженому чоловікові заборонялося мати конкубіну (CJ. V. 26. 1), оскільки конкубінат однозначно кваліфікувався як злочин розпусти. Жінка вперше прирівнюється до чоловіка як суб'єкт права, насамперед у майнових правовідносинах. Закони 321 року запроваджують низку свобод щодо жінок, у тому числі встановлення їх повної цивільної правоздатності з 18 років (CTh. II. 17. 1), розширення їх правочинів у галузі спадкового права (CTh. II. 19. 1), захист їх статевої недоторканності (CTh. IX. 81).

Християнство на початку IV століття було релігією меншості, яка становила близько 10 % населення [Болотов 1913, с. 29; Gaddis 2005, р. 30], але це була релігія найактивнішої, найорганізованішої та найнатхненнішої меншості, що пройшла безліч випробувань і була об'єднана спільною вірою. Тому християнська віра приваблювала і, за умов свободи вибору віри, яку проголошував Міланський едикт, для Церкви відкривалося широке поле місіонерської діяльності, і вже наприкінці IV століття християнство стає державною релігією імперії. Проте Міланський едикт відкрив двері християнських храмів на обидві сторони: відтоді не лише Церква в умовах релігійної свободи могла діяти у світі, а й світ міг вільно входити у простір Церкви. І можна вважати, що разом із цим відбулося об'єднання двох великих культур, що визначили обличчя європейської цивілізації: культури християнства та культури античності. Цей синтез викликав розквіт матеріальної і духовної культури та зміцнив у суспільній свідомості найважливіші християнські ідеали – ідеали любові, добра та справедливості, все те, що лежить в основі сучасної європейської цивілізації.

Скорочення

Euseb. Hist. Eccl. – Євсевій Кесарійський. Церковна історія

Euseb. Vita Const. – Євсевій Кесарійський. Життя царя Константина

Eutrop. Epit. – Флавій Євтропій. Бревіарій від заснування міста

Lact. De mort. – Луцій Цецилій Фірмацій Лактанцій. Про смерть переслідувачів

Paneg. – Латинські панегірики

Vict. Caes. – Секст Аврелий Виктор. Про цезарів

Zos. – Зосим. Нова історія

CSHB – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

Джерела та література

Аврелий Виктор. *Извлечения о жизни и нравах римских императоров*. URL: <https://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1466000200> (дата звернення 22.05.2023).

Болотов, В. В. 1910. *Лекции по истории Древней Церкви*, II. Санкт-Петербург.

Болотов, В. В. 1913. *Лекции по истории Древней Церкви*, III. Санкт-Петербург.

Бриллиантов, А. И. 1914^a. Император Константин Великий и Миланский эдикт 313 года. *Христианское чтение*, 11. Санкт-Петербург, с. 23–53.

Бриллиантов, А. И. 1914^b. Император Константин Великий и Миланский эдикт 313 года. *Христианское чтение*, 1. Санкт-Петербург, с. 1398–1422.

Голубцова, Н. И. 1967. *У истоков христианской церкви*. Москва.

Джонс, А. Х. 1997. *Гибель античного мира* / пер. Т. В. Горяиновой. Ростов-на-Дону.

Евсевий Кесарийский. *Церковная история*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija/ (дата звернення 22.05.2023).

Евсевий Памфил. 1998. *Жизнь блаженного василевса Константина*. Москва.

Казаков, М. М. 2002. «Обращение» Константина I и Миланский эдикт. *Вопросы истории*, 9, с. 120–135.

Казаков, М. М. 2002. *Христианизация Римской империи в IV веке*. Смоленск.

Корсунский, А. Р., Гюнтер, Р. 1984. *Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств*. Москва.

Лактанций. 1998. *О смертях преследователей* / пер. с лат., коммент., указ. и библиогр. В. М. Тюленева). Санкт-Петербург.

Латинские панегирики / пер. с лат., вступ. ст. и комм. И. Ю. Шабага. 2016. Москва.

Мелер, А. 2012–2013. Конституция христианской Европы: Миланский эдикт 1700 лет назад заложил основы новой цивилизации. *Релігійна свобода: Свобода буття релігії в сучасному соціумі. Науковий щорічник*, 17–18. Київ, с. 62–67.

Міланський едикт. 2012–2013. Текст документу. *Релігійна свобода: Свобода буття релігії в сучасному соціумі. Науковий щорічник*, 17-18. Київ, с. 58–59.

Павлов, В. И. 2015. Формирование христианской правовой традиции и ее значение в современной государственно-правовой жизни. *Значение Миланского эдикта в истории европейской цивилизации и актуальные вопросы отношений Церкви и государства в современных условиях. Сборник материалов по итогам Международной научной конференции, посвященной 1700-летию Миланского эдикта. Научный альманах*. Минск, с. 107–142.

Победоносцев, К. П. 1891. *История Православной Церкви до начала разделения Церквей*. URL: http://dugward.ru/library/pobedonoscev/pobedonoscev_istiriya_pravoslavnoy.html#imp (дата звернення 22.05.2023).

Поснов, М. Э. 1991. *История Христианской Церкви. (До разделения Церквей – 1054 г.)*. Киев.

Ранович, А. Б. 1959. *О раннем христианстве*. Москва.

Рудоквас^а, А. Д. 2002. О христианизации римского права в эпоху императора Константина Великого. *Ius Antiquum*, 9. URL: <http://www.dirittoestoria.it/iusantiquum> (дата звернення 22.05.2023).

Рудоквас^б, А. Д. 1996. *Очерки религиозной политики Римской империи времени императора Константина Великого*. URL: <http://centant.spbu.ru/aristeas/monogr/rudokvas/rud013.htm> (дата звернення 22.05.2023).

Федосик, В. А. 2015. Миланский эдикт и христианство в Римской империи в IV веке. *Значение Миланского эдикта в истории европейской цивилизации и актуальные вопросы отношений Церкви и государства в современных условиях. Сборник материалов по итогам Международной научной конференции, посвященной 1700-летию Миланского эдикта. Научный альманах*. Минск, с. 31–45.

Федосик, В. А. 1988. *Церковь и государство*. Минск.

Brown, P. 2012. *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 AD*. Princeton.

Codex Justiniani. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/codex3.shtml> (дата звернення 22.05.2023).

Constantine I. *Encyclopædia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Constantine-I-Roman-emperor> (дата звернення 22.05.2023).

Constantine I. 1987. *The Encyclopedia of Religion*, 4 (Conc–Ecol). New York; London, p. 68–74.

Crucifixion. *Encyclopædia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/crucifixion-capital-punishment> (дата звернення 22.05.2023).

Errington, R. M. 1997. Christian Accounts of the Religious Legislation of Theodosius I, *Klio*, 79 (2). Berlin, p. 398–443.

Flavius Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae*. URL: <http://www.crtpesaro.it/Materiali/Latino/Summary%20of%20Roman%20History,%20Book%201.php> (дата звернення 22.05.2023).

Judge, E. A. 2010. *Jerusalem and Athens: Cultural Transformation in Late Antiquity*. Tübingen.

Gaddis, M. 2005. *There Is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*. Berkeley; Los Angeles; London.

Kahlos, M. 2019. *Religious Dissent in Late Antiquity, 350–450*. Oxford.

Keresztes, P. 1989. *Imperial Rome and the Christians from the Severi to Constantine the Great*, II. Lanham.

Odahl, C. M. 2010. *Constantine and the Christian Empire*. Routledge.

Potter, D. 2013. *Constantine the Emperor*. Oxford.

Stark, R. 1996. *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*. Princeton.

Theodosii imperatoris codex. URL: <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber09.htm#41> (дата звернення 22.05.2023).

Ζωσμοτ. 1837. Ἱστορία νέα. *CSHB*, 50. URL:

<https://archive.org/details/corpuscriptorum50niebuoft/page/n5/mode/2up> (дата звернення 22.05.2023).

Артур Кукушко

старший науковий співробітник

науково-дослідного відділу

історико-археологічних досліджень

Музею історії Десятинної церкви